

ЗМІСТ

ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА ЇЇ МІЖКУЛЬТУРНИЙ УНІВЕРСУМ.	4
ХУДОЖНИЙ ТЕКСТ — ЛІНІЯ МНОЖИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ.	21
ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ ВИМІР ДУХОВНИХ ЗМАГАНЬ.	36
ШЕВЧЕНКОВЕ СЛОВО — ВИРАЗНИК СВОБОДИ. ПІСЛЯМОВА.	41
ПРЕЗЕНТАЦІЯ ДЖЕРЕЛ — ДИНАМІКА РЕЦЕПЦІЇ ШЕВЧЕНКОВОЇ ТВОРЧОСТІ.	44
ТАРАС ШЕВЧЕНКО ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: КОНТЕКСТ ІДЕНТИФІКАЦІЇ РЕЦИПІЕНТІВ.	53
ШЕВЧЕНКІАНА В ОБРАЗАХ ДОСЛІДНИКІВ І ПЕРЕКЛАДАЧІВ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА.	110
ШЕВЧЕНКІАНА: ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ.	118
ШЕВЧЕНКІАНА В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ КОНТЕКСТІ.	130
ПОКАЖЧИК ІМЕН.	177

Художня спадщина Тараса Шевченка та її міжкультурний універсум

Процес засвоєння художньої спадщини Тараса Шевченка в різних країнах світу має потужний міжкультурний універсум. Особливу роль у налагодженні й розбудові системи взаємодії культур та їхньої рецепції в ХІХ ст. відіграли Михайло Драгоманов (1841–1895) та Іван Франко (1856–1916). Хоч заслуги останнього в утвердженні української суспільної думки добре відомі, а все ж — у непоодиноких випадках — пальму першості доцільно віддати його визначному попередникові, бо утвердити за рідним народом право на свободу стала основою творчого й життєвого шляхів М. Драгоманова. У різних країнах Східної, Центральної та Західної Європи, зокрема в Австрії, Німеччині, Болгарії, Франції, Швейцарії, уродженець містечка Гадяч, що на Полтавщині, зміцнював комунікативні ходи зацікавлення Україною, її багатою історією, мовою, культурними традиціями. Цю плідну діяльність аргументовано високо оцінив І. Франко: Михайло Драгоманов «не написав ані одного слова, котре б не відносилося до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття оточуючої його громади. Оте живе чуття, той бистрий погляд, що завжди добачує потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння, найліпше характеризує нам самого Драгоманова»¹. Поділяємо слушне твердження Ростислава Міщука (1945–1994), який дійшов усеохопного висновку: «Як свого часу Шевченко зробив українську літературу європейською за глибиною і новизною вираження

---

¹ Драгоманов М. П., 1841–1895. Єго ювілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав Михайло Павлик. Львів, 1896. С. 27.

естетичного ідеалу рідного народу, так і Драгоманов у 70–90-х роках минулого століття підняв свої українознавчі студії до європейського рівня за методом наукового мислення, широтою аргументації та теоретичних узагальнень. Власне, Драгоманов-українець невіддільний від Драгоманова-європейця. Це тип українського вченого-енциклопедиста, що знайшов своє яскраве продовження у могутніх постатях — І. Франка, М. Грушевського, В. Вернадського, А. Кримського»¹. Тому й доводиться висловити докір, що й досі не вивчені продуктивні зв'язки М. Драгоманова з культурним ричищем Західної Європи. Існують і об'єктивні причини цієї лакуни, бо численні матеріали розкидані в архівах Женеви й Берна, Парижа й Берліна, Праги й Софії. Усе це ще не зібрано, не кажучи вже про рівень вивчення літературознавчого доробку автора праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1878), власне, головної шевченкознавчої студії М. Драгоманова.

Як дослідник, М. Драгоманов надавав особливої ваги входженню у свідомість громадськості Німеччини об'єктивної інформації про Україну загалом і Шевченка зокрема. На її землях історично склалася традиція прилучення й засвоєння духовних надбань слов'янських народів загалом і українського зокрема. Про це свідчить цікавий матеріал, який удалося розшукати в берлінському архіві (1970). Йдеться про каталог російських та українських книжок, брошур і журналів, виданих за кордоном. Він був укладений російською мовою («Каталог русских и малорусских книг, брошюр и журналов, изданных за границею», 1881) зі спеціальною метою: спрямувати увагу владних структур Пруссії на діяльність політичних емігрантів, тобто тих вихідців із Російської імперії, які боролися за права пригноблених недержавотворчих народів. В актах пруського міністерства

¹ Драгоманов М. П. Вибране. Київ : Либідь, 1991. С. 606.

за 1885–1886 рр. значаться серед зафіксованих для заборони в Німеччині твори Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Сергія Подолинського. Примітно, що конкретно тут названі, окрім збірки «Кобзар», а також поеми «Марія» Т. Шевченка в перекладі М. Драгоманова, ще й роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного й Івана Білика. Загалом уведена заборона друкувати й поширювати на землях Німеччини вісімнадцять праць М. Драгоманова, у яких висвітлено історичне минуле українського народу. Усе це ілюструє систематичність намагань царської Росії забороняти й за межами Росії популяризацію духовних досягнень українського народу. Відомо, що між Росією та Німеччиною були домовленості щодо такої заборони. Вона набула сумнозвісної продуктивності в добу царювання Катерини II (Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург) — особи німецького походження, а отже, і наступних царів. Доводиться констатувати: подібні циркуляри про заборону українського слова формували від'ємний ґрунт для сприйняття української культури й в Англії, Франції, Італії, Швейцарії, а також у Болгарії, де Росія мала потужні впливи від 1870 р. Однак М. Драгоманов був саме тим, хто аргументовано використовував кожную нагоду, щоби пропагувати українську справу. Так, він прилучив до неї англійського вченого Вільяма Морфіла (1834–1909), французького літературознавця й перекладача Еміля Дюрана (1838–1903), славетного французького письменника Віктора Гюґо (1802–1885).

Примітний факт: участь М. Драгоманова у всесвітньому літературному конгресі, що відбувся 1878 р. в Парижі, стала справжньою акцією на захист української мови й ширше — культури недержавотворчих слов'янських народів. М. Драгоманову вдалося прихилити до цієї акції делегатів форуму, зокрема його керівників — В. Гюґо та І. Тургенева. Із цією метою він написав спеціальну книжку французькою мовою: *La littérature ukrainienne prospérité par*

le gouvernement russe («Українська література, проскрибована російським урядом», Женева, 1878). Ця праця не втратила й нині свого концептуального значення. За влучними словами І. Франка, у ній М. Драгоманов підніс українське питання на європейський рівень загальнозначущої ваги. Важливий акцент: названа брошура з'явилася французькою, італійською, іспанською, сербською, білоруською мовами. Відрадно, що вона побачила світ у серії «Дрібна бібліотека» також українською мовою («Українська література, проскрибована російським урядом», Львів, 1878). До речі, на початку 70-х рр. удалося розшукати відомості, що праця М. Драгоманова була перекладена й німецькою мовою. Її випуск передбачався у відомому видавництві Антона Філіпа Реклама (1807–1896), а саме в серії «Універсальна бібліотека». Можна тільки зіставити факти й легко збагнути причину, чому А. Ф. Реклам — загалом прихильник культур слов'янських народів — усе ж відмовився від запланованого видання. Адже у його основі була загострена правда стосовно оборони української мови. Однак навіть сам факт підготовки праці до друку викликав резонанс у наукових колах Західної Європи. У цьому зв'язку примітним постає лист М. Драгоманова «До старої громади» від 8 лютого 1886 р., де й мовиться про розголос у Німеччині його праці «Українська література, проскрибована російським урядом». На особливу увагу заслуговує досі невідома стаття Ганса Герріга (1845–1892), що з'явилася 24 серпня 1878 р. під назвою «Заборонена література» на шпальтах популярного тижневика «Журнал вітчизняної та зарубіжної літератури» (Magazin für die Literatur des In- und Auslandes). Німецький критик розмірковував над складною долею українського народу, історія котрого висвітлює епохи його пригнічення впродовж століть. Звідси — риторичне питання: чому другий чисельністю слов'янський народ так тяжко упосліджений? Г. Герріг як дослідник дає об'єктивну відповідь.

Вона суголосна тій, що міститься у відомій праці Якова Головацького «Становище українців у Галичині». Варто наголосити: ґрунтовна студія Я. Головацького двічі побачила світ німецькою мовою (Лейпциг, 1846). Що важливо з-поміж тверджень Г. Герріґа? Він висловив переконання, що «українська література має велике майбутнє», бо ж її кращі твори належать до світового письменства. Німецький автор спирався на Шевченків «Кобзар», виданий у Празі 1876 р. за сприяння М. Драгоманова й І. Тургенева. Українському діячеві вдалося налагодити тісні зв'язки з редакціями багатьох німецьких газет і журналів, зокрема з відомим публіцистом Йозефом Леманом (1801–1874), редактором «Журналу вітчизняної та зарубіжної літератури» та його наступником — Едуардом Енгелем (1851–1938). Останній розширив сітку співробітників як постійних кореспондентів з України. До них, окрім М. Драгоманова, належали І. Франко зі Львова, Алекс Фліґієр із Чернівців, Лука Ільницький із Києва, а також д-р Йосип Флах із Дрогобича. З-поміж цілої низки статей, опублікованих Е. Енгелем, варто виокремити розвідку А. Фліґієра «До історії української літератури», надруковану 12 грудня 1885 р. Її автор переконливо увиразнив велику роль М. Драгоманова як «історика та соціолога» в суспільному житті українського народу. Критик порівнює Драгоманова із Шевченком, котрий заслужено набув «світового визнання». У цьому контексті чи не найбільше зумовив рух за визнання української літератури у країнах Західної Європи, зокрема Т. Шевченка як її найвидатнішого носія, І. Франко. Перекладацький досвід останнього доцільно розглядати як модель нормативного виміру і для суспільно-гуманітарних наук ХХІ ст., бо ж він гранично чітко охоплює визначальні закономірності взаємодії національних літератур та їхнього взаємозабезпечення духовними здобутками різних народів шляхом перекладу. Примітно, що осмислення рецепції саме спадщини Т. Шевченка дає змогу глибше

розкрити процес взаємодії української культури з духовними надбаннями народів Східної, Центральної та Західної Європи. І ширше — шевченкознавство як розгалужену науку слід розглядати крізь призму загальноцивілізаційних вартостей. На їхньому тлі узагальнювального характеру набула тема місця німецького письменства в житті та творчих змаганнях Тараса Шевченка¹. Вона поділяється на сегменти, з одного боку, і водночас органічно цілісна — з іншого. Загалом ідеться про духовний простір європейського культурного світу, що позначився на формуванні мистецьких уподобань українського поета. Вагомим складником цієї потужної світобудови була німецька література. Одне з перших письмових джерел, що фіксує початок зацікавлень культурою Київської Русі з боку німецьких реципієнтів, — лист архієпископа Бруна Кверфуртського (974–1009), написаний 1008 р. й адресований королеві Гайнріху II (973–1024). Цій духовній особі судилося виконувати «східну місію» в Києві безпосередньо при дворі Володимира Великого (958–1015). Таким чином, історія німецько-українських культурних взаємодій має тривалу минувшину.

Німецька література відіграла суттєву роль у процесі становлення й розвитку Шевченка як неповторного митця. Його бачення дійсності було водночас наскрізь оригінальним, концептуально непохідним від осмислюваного впливу, що зумовлював — для Шевченка

¹ Дубицький І., Смаль-Стоцький Р. Шевченко в німецькій мові. Тарас Шевченко. Твори. Т. XV. Варшава, 1938; Кравців Б. Твори Шевченка в перекладах на німецьку мову. *Тарас Шевченко. Повне видання творів*. Том XII: Поезія Шевченка чужими мовами. Чикаго, 1963; Наливайко Д. С. Шевченко в Німеччині й країнах німецької мови (кінець XIX — початок XX ст.). *Зб. праць 14 наук. шевч. конф.* Київ, 1966; Погребенник Я. Шевченко німецькою мовою. Київ, 1973. 300 с.; Zymomyra M. Zur Problematik der Aufnahme, Bewertung und Interpretation von Taras Ševčenkos Werken in Deutschland. *Mykola Zymomyra. Deutschland und Ukraine: Durch die Abrissee zur Wechselseitigkeit von Kulturen*. Fürth, 1999.

природну — зустрічну реалізацію художніх феноменів на українському національному ґрунті. Останнє зримо актуалізує дистанцію в усталених світоуявленнях, що були в 40–60-х рр. XIX ст. у художній практиці визначних репрезентантів німецької та української літератур. Цим контекстуальним співвіднесенням потенційних начал і зумовлена фіксація плідних традицій німецької літератури. Вони розбудовані впродовж століть із проєкцією на збагачення національних надбань художніми досягненнями інших етносів, зокрема слов'янських народів. Це, зі свого боку, викликало зацікавлення німецькою літературою у країнах Східної, Центральної та Західної Європи.

Т. Шевченко був широко обізнаний із німецькою національною культурою. Він високо цінив кращі надбання її представників. Увагу українського поета й художника привернули, зокрема, твори майстрів німецького слова — Й.-Г. Гердера, Й.-В. Гете, Г.-Е. Лессінга, Ф. Шиллера, Г. Гайне, Ф. Боденштедта, К.Т. Кернера, пензля — Г. Гольбейна Молодшого, А. Дюрера, а також композиторів — Л. Бетховена, Я.Л.Ф. Мендельсона-Бартольдї, Ф. Шуберта. Із-поміж німецьких учених Шевченко виокремив ім'я визначного природознавця Олександра фон Гумбольдта (1769–1859), ставши реципієнтом його багатотомного дослідження «Космос» (1845–1862). У багатьох листах, «Щоденнику» та ін. творах Шевченка містяться захоплені відгуки про згаданих німецьких діячів. В автобіографічній повісті «Художник» він прихильно писав про своїх друзів — німців за походженням (К. Йохима, О. Фіцтума, О. Шмідта), які жили і творили в Росії. Тут примітний аргументований акцент: Шевченко знав праці видатного німецькомовного історика Й.-Х. Енгеля (1770–1814), зокрема його фундаментальну «Історію України» (*Geschichte der Ukraine und der Cosaken*; Галле, 1796, 709 с.). На її сторінках були вперше використані документальні матеріали з архівів

останнього гетьмана Лівобережної України К. Розумовського (1728–1803), що потрапили з ініціативи сина Андрія Розумовського до фонду вчителя й мецената Енгеля, німецького історика Авґуста Шлецера (1735–1809).

Можна вбачати певну закономірність у тому, що Шевченко тяжів до німецької літератури. Адже вона відіграла позитивну роль у силовому полі формування поета як носія і творця універсальних цінностей¹. В образах німецьких авторів йому імпонували насамперед гуманістичні тенденції, ідеї боротьби проти соціальної несправедливості й тиранії, духовного закріпачення людини, а також мотиви всебічного, вільного розвитку особистості, її самоутвердження.

З німецькою літературою пов'язані ті витоки, які вперше стали ґрунтом для активного засвоєння Шевченкової творчості за межами України загалом і в німецькомовному культурному просторі зокрема. Численні приклади potwierджують: із-поміж західноєвропейських літератур саме німецьке письменство не опосередковано, а безпосередньо розпочало процес системної рецепції художньої спадщини автора «Кобзаря». Ідеться про критичне сприйняття, інтерпретаційне вивчення, а також осмислене поширення вершинних мистецьких надбань Шевченка на землях Німеччини. Таким чином, німецька література значною мірою була першовідкривачем: а) феномена українського поета як суб'єктної творчої величини; б) людини, якій судилися нечувані випробування з незаслуженими кривдами; в) особистості зі самобутнім обдаруванням, якому властиві потужні ідентифікатори як національного, так і загальнолюдського виміру. Переклади поезій, а також критичні виступи німецькою мовою відкрили шлях послідовного сприйняття Шевченкових творів і в австрійську літературу.

¹ Генералюк Л. Універсалізм Шевченка. Взаємодія літератури і мистецтва. Київ : Наукова думка, 2008. С. 124.

Тому закономірною є окрема позиція «Австрійська література і Шевченко»¹.

Публікації про українського поета на шпальтах періодичних видань другої половини ХІХ — поч. ХХ ст., що існували на землях Австро-Угорщини (від 1867 до 1918 р. у її державному організмі перебували Галичина, Буковина та Закарпаття), поширювалися й у Німеччині. Це сприяло популяризації вершинних моделей художньої думки Шевченка в країнах Західної Європи, зміцнювало діалог з українською літературою як суб'єктом міжкультурної взаємодії. Тому впродовж 40–60-х рр. ХІХ ст. відбулося помітне зміщення зацікавлень німецької критики від абстрагованих уявлень про «безмежні простори» України до конкретних імен — носіїв української культури (Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Марко Вовчок). Суттєвий внесок у справу поживавлення процесу інтерпретаційного розуміння, перекладання й ширше — конструювання й осмислювання передусім Шевченкової спадщини належить українським письменникам Галичини та Буковини.

Критичні виступи про Шевченка, що припадають на середину ХІХ ст., тобто на початковий етап його входження у свідомість громадськості Німеччини, мали здебільшого інформативний характер. Першорядне значення реципієнти (Йордан, Смолер, Ханенко, Обріст, Каверау, Умлауфф,

---

¹ Зимо́рря І. Дискурс взаємодії української та австрійської літератур кінця ХІХ – початку ХХ ст.: досвід Івана Франка та Карла Еміля Францо́за. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Літературознавство*. Тернопіль, 2009. Вип. 1 (26). С. 195–207; Наливайко Д. С. Шевченко в Німеччині й країнах німецької мови (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). *Зб. праць 14 наук. шевч. конф.* Київ, 1966; Zymorria M. Zur Problematik der Aufnahme, Bewertung und Interpretation von Taras Ševčenkos Werken in Deutschland. *Mykola Zymorria. Deutschland und Ukraine: Durch die Abrisse zur Wechselseitigkeit von Kulturen*. Fürth, 1999.